

УДК 373.3

Олександр Коберник,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
УДПУ імені Павла Тичини

ВИХОВАННЯ В УЧНІВ ЖИТТЄВОЇ АКТИВНОСТІ В ПРОЦЕСІ ПОЗАУРОЧНОЇ ПРОЕКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкриваються теоретичні і прикладні аспекти виховання життєвої активності учні у процесі позакласної проектної діяльності. На основі аналізу наукових джерел з теми дослідження, експериментальної роботи доводиться, що виховання життєвої активності, як готовності людини до свідомого вибору місця в житті, здатності максимально розкрити і реалізувати свої потенційні можливості, закладені природою здібності, схильності і талант, формується тим інтенсивніше, чим більший простір для ініціативності, самостійності, самодіяльності, елементів творчості, чим різноманітніші зв'язки і спілкування індивіда.

Ключові слова: життєва активність, виховна технологія, проект, проектна діяльність, позакласна робота, види проектів, методика проектування, учні.

В статье раскрываются теоретические и прикладные аспекты воспитания жизненной активности учеников у процессе внеклассной проектной деятельности. На основе анализа научных источников по теме исследования, экспериментальной работы доказывається, что воспитание жизненной активности, как готовность человека к сознательному выбору места в жизни, способности максимально раскрыть и реализовать свои потенциальные возможности, заложенные природой способности, склонности и талант, формируется тем интенсивнее, чем больший простор для инициативности, самостоятельности, самодеятельности, элементов творчества, чем разнообразнее связи и общения индивида.

Ключевые слова: жизненная активность, воспитательная технология, проект, проектная деятельность, внеклассная работа, виды проектов, методика проектирования, ученики.

The article reveals the theoretical and applicable aspects of education students' vital activity in the process of extracurricular project activities. On the basis of the analysis of scientific sources from the topic of research, experimental work has proven that the upbringing of vital activity, as the readiness of man to conscious choice of place in life, the ability to maximally reveal and realize their potential capabilities, natural abilities, aptitudes and talent is formed more intense than more space for initiative, autonomy, self-activity, elements of

creativity than more diverse connections and communication of the individual. These are the features of the project technology, based not on the mechanisms of external reinforcement (encouragement and punishment), but on reflexive and volitional mechanisms, empathy and positive emotional evaluation, which primarily appeal to the consciousness and creative attitude to students towards social norms and values. Project activity is defined as educational technology, which involves the organization of purposeful, conscious, productive activity of students during extracurricular time with the aim of solving certain personal and social problems in the process of development and implementation of various projects. The types of student projects and the algorithm of their implementation are offered.

Key words: *vital activity, educational technology, project activity, extracurricular activities, types of projects, project methodology, students.*

Виховання життєвої активності учнів забезпечується залученням їх до активної участі в суспільному житті загальноосвітньої школи, села, міста, країни завдяки організації суспільно корисної роботи; створення необхідних психолого-педагогічних умов для забезпечення реалізації їх життєвого потенціалу та формування в них активної громадянської позиції в процесі партнерської взаємодії з соціальним середовищем. А це в свою чергу вимагає використання інноваційних виховних технологій, до яких варто віднести й проектування.

Саме технологізація виховного процесу передбачає послідовні дії педагога та правильно організовані ним дії вихованців, які підпорядковані досягненню спеціально спроектованих виховних завдань, що відповідають психологічним особливостям розвитку особистості. Спроектований так виховний процес гарантує позитивний кінцевий результат. Технологія відрізняється точним управлінням, детальною розробкою програми виховного процесу.

Сьогодні все більше науковців розглядають проектування як технологію, зазначаючи, що проектування – це система параметрів майбутньої спільної діяльності педагога і вихованців, що спрямована на досягнення певної мети.

Визначаючи проектну діяльність як технологію виховання, ми виходимо з того, що саме виховні технології ґрунтуються не на механізмах зовнішнього підкріплення (заохочення й покарання), а на рефлексивно-вольових механізмах, співпереживанні та позитивному емоційному оцінюванні, які апелюють, насамперед, до самосвідомості й творчого ставлення вихованців до суспільних норм і цінностей. Високий суб'єктивний компонент виховних технологій, пріоритет унікальності кожної особистості вимагає відповідального ставлення до технологізації виховного процесу, високого професіоналізму педагога.

Зміст і значення проектної діяльності у вихованні особистості

схарактеризовано у наукових працях А. Данілової, Дж. Дьюї, Дж. Джонсона, У. Кілпатріка, З. Лук'янової, В. Лукова, М. Пелагейченко, В. Сидоренка, С. Ящука та інших науковців.

Теоретичні засади проектної діяльності як виховної технології розкриваються у дослідженнях В. Гузєєва, Н. Матяш, С. Сисоевої, В. Слободченкова, О. Пехоти, Є. Полат, І. Шендрік та ін. Використання проектів у виховній роботі досліджено В. Ассаул, М. Бабкіною, О. Зосименко, С. Ізбаш та інших.

Мета статті полягає в розкритті теорії і методики виховання в учнів життєвої активності засобами проектної діяльності.

Життєва активність, як готовність людини до свідомого вибору місця в житті, здатність максимально розкрити і реалізувати свої потенційні можливості, закладені природою здібності, схильності і таланти, формується тим інтенсивніше, чим більший простір для ініціативності, самостійності, самодіяльності, елементів творчості, чим різноманітніші зв'язки і спілкування індивіда, чим частіше він перебуває в ситуації вибору, прийняття рішень. Саме такі можливості має проектна діяльність.

Основна ідея проектної діяльності визначена Дж. Дьюї, який підкреслював необхідність будувати навчально-виховний процес на основі активної практичної діяльності учнів, що ґрунтується на інтересах, особистому досвіді й самостійному розв'язанні дітьми певних проблем [13, с. 60]. Ідеї Дж. Дьюї щодо проектної діяльності учнів були розвинуті у теорії його послідовником У. Кілпатріком, який зазначав, що «якщо ми уявимо собі ряд вчинків, розміщених на шкалі за ступенями їхнього значення, починаючи від діяльності, яка відбувається під впливом прямого примусу, і до такої, в яку людина вкладає всю свою душу, то, згідно результату спостережень, на вищому щаблі шкали повинен стояти термін «проект», тобто «цільовий акт» [8, с. 43]. На думку вченого, проектна діяльність є ефективним засобом залучення до конкретних корисних справ, дослідницької роботи та вирішення проблем, організації їхньої цілеспрямованої життєдіяльності.

У сучасному розумінні проектна діяльність – конструктивна і продуктивна діяльність особистості, що спрямована на розв'язання життєво значущої проблеми, досягнення кінцевого результату в процесі цілепокладання, планування і здійснення проекту. Проектна діяльність належить до унікальних способів людської практики, пов'язаної із передбаченням майбутнього, створенням його ідеального образу, здійсненням та оцінкою наслідків реалізації задумів. Проектування розглядається як творча, інноваційна діяльність, оскільки завжди спрямована на створення об'єктивно і суб'єктивно нового продукту.

Актуальною в контексті останнього є думка Дж. Джонсона про те, що проектна діяльність набуває особистої значущості, оскільки в процесі її здійснення виявляються вміння враховувати й долати перешкоди для

досягнення цілей проекту, формується стійка підпорядкованість мотивів, за цих умов активна самодіяльність у виховному процесі сприяє творчому й соціальному становленню особистості [6].

Відповідно до проведеного аналізу змісту, завдань та особливостей проектної діяльності до її основних переваг, як інноваційної виховної технології, у порівнянні з традиційними можна віднести: забезпечення залучення учнів до осмислення та реальної перетворювальної діяльності навколишньої дійсності; створення ефективних умов для саморозвитку особистості та формування суб'єкт-суб'єктних відносин; спонукання учнів до вияву життєвої активності та самостійності; зорієнтованість виховного процесу на особистість, її інтереси, погляди, систему цінностей; сприяння побудові взаємостосунків на основі довіри та взаємоповаги; надання можливості розв'язувати проблеми, що є соціально та особистісно значущими; створення умов для самореалізації та самоствердження учнів, ними досвіду колективної творчої діяльності.

У цьому контексті проектна діяльність визначається нами як виховна технологія, що передбачає організацію цілеспрямованої, усвідомленої, продуктивної діяльності учнів у позакласний час з метою розв'язання певних особистих і суспільних проблем у процесі розроблення і реалізації різних проектів.

Як зазначає М. Бабкіна, проектна діяльність – це сукупність навчальних й практичних дій підлітків з метою розв'язання певних суспільних проблем у процесі їхньої активної участі в житті громади. Така діяльність спрямована на формування незалежних суджень, аргументацію власних поглядів, аналіз отриманої інформації, вміння досягати компромісу та консенсусу, прийняття самостійних рішень, оцінювання результатів власної діяльності, здатність робити вибір та займати певну позицію [2, с. 128].

Під час участі в розробці різних проектів учні мають змогу виявити свою життєву позицію, набувають соціального досвіду, вмінь та навичок адаптації до нових суспільних відносин. Актуальною у контексті останнього є думка М. Твердохлеб про те, що виховання життєво активної особистості має відбуватися в реальних, емоційно забарвлених умовах навчально-виховного процесу, де вчителі (батьки) мають змогу викликати в учнів бажання проявляти свою активність (як у навчальній діяльності, так і в суспільно корисних справах у позаурочний час). Діти мають усвідомлювати важливість і необхідність власної життєвої активності, а також уміти поєднувати здобуті у навчально-виховному процесі знання з особистим практичним досвідом, активною участю в трудовій і суспільно корисній діяльності [11, с. 42].

Важливою особливістю проектної діяльності є її орієнтація на співробітництво як з однолітками, так і з дорослими. Вихователь при цьому – співробітник, фасилітатор, порадник, який корегує і спрямовує процес

проектування. «Спілкування з дорослими, на думку Л. Виготського, слугує основним шляхом виявлення особистісної активності дитини, її ставлення до зовнішнього світу завжди є ставленням через іншу людину» [3, с. 115].

На переконання Л. Лук'янової, участь у проектній діяльності дає змогу учневі самовдосконалюватися, а також відкриває можливості вибору особистої ролі в системі відносин колективу, учасників проекту (автор ідей, виконавець, учасник, організатор) або залишає право вибору на індивідуальну роботу, і в цьому випадку виконавець проекту поєднує усі ролі в одній особі [9, с. 17].

Позитивний вплив проектної діяльності на процес виховання життєвої активності учнів нами розглядається у декількох ракурсах. По-перше, проектна діяльність впливає на розвиток аксіологічного потенціалу учнів за рахунок формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій (гуманність, справедливість, чесність, доброзичливість та ін.), впливу на формування переконань та світогляду особистості.

По-друге, у процесі проектної діяльності відбувається гносеологічний розвиток учнів оскільки вони пізнають навколишній світ, засвоюють нові соціальні знання, створюються умови для інтелектуального, соціального та духовного розвитку особистості.

По-третє, тільки у проектній діяльності учні, як активні учасники особистісно значущої та суспільно спрямованої діяльності, здобувають індивідуальний досвід морально-етичної поведінки. У процесі активної реалізації проекту вони набувають нових вмінь та навичок щодо розв'язання життєвих проблем, відбувається застосування набутих знань у процесі реальної діяльності в соціальному середовищі.

По-четверте, у процесі проектної діяльності розвиваються комунікативні здібності учнів, удосконалюються практичні навички спілкування та здатність до встановлення соціальних контактів, формуються навички соціальних відносин, уміння працювати у команді, тобто розвивається соціально-комунікативна активність.

По-п'яте, участь у проектах стимулює розвиток творчого уявлення та мислення, створює можливості для вияву творчості кожного школяра. А при цьому забезпечується формування інтелектуальної активності.

Залучення учнів до проектної діяльності має на меті стимулювання інтересу учнів до певних соціальних проблем та розв'язання цих проблем у перетворювальній соціально значимій діяльності.

У контексті сказаного актуальною є думка С. Гончаренко про те, що виховання є дієвим лише тоді, коли дитина залучається до різноманітних видів діяльності й оволодіває суспільним досвідом завдяки ефективному стимулюванню педагогом її активності в цій діяльності [4, с. 98].

Отже, на відміну від традиційних технологій виховання, які спрямовані на передачу готового життєвого досвіду, проектна діяльність учнів надає змогу найбільш повно врахувати інтереси, здібності, потреби та

наміри учнів, впливає на формування системи цінностей та соціальної позиції, створює умови для творчої самореалізації учнів, впливає на виховання життєвої активності вихованців.

Сучасні науковці, які досліджують проблему застосування проектної технології у навчально-виховному процесі, виокремлюють різні види проектів: практичні, дослідницькі, інформаційні, соціальні, екологічні та інші.

У контексті виховання життєвої активності учнів доцільно застосовувати різного роду види проекти. Зокрема Т. Алексеєнко пропонує наступні учнівські соціальні проекти, в яких розробниками і реалізаторами виступають учні різних типів загальноосвітніх закладів і різного віку: проекти, що спрямовані на вивчення історії і культури народу, благодійну допомогу тим, хто її потребує: особам з особливими потребами, дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, ветеранам війни і праці, хворим, тим, хто перебуває на військовій службі чи у місцях позбавлення волі тощо [10, с. 372].

Екологічні проекти зорієнтовані на захист довкілля і поліпшення екологічної ситуації. На формування в учнів громадянської свідомості, громадянської позиції та відповідальності можуть бути спрямовані проекти: «Я – громадянин України», «Захисники Вітчизни», «Україна в моєму серці», «Майбутній захисник Вітчизни», «Мій рідний край» та інші.

На усвідомлення обов'язків учня школи, виховання в нього прагнення до розвитку рідної школи, бережливого ставлення до матеріальних цінностей, залучення учнів до самоврядування спрямовані проекти «Моя школа – мій дім», «Подвір'я моєї школи», «Шкільне самоврядування», «Моя квітуха школи».

Тематика проектів, які пов'язані із професійним самовизначенням учнів, має наступні назви: «Моя професія», «Мій вибір», «Самостійний вибір майбутніх професій». У межах цих проектів учні складають презентації майбутньої професії (за вибором), беруть участь у зустрічах із представниками різних професій, спеціалістами центру зайнятості, залучаються до районного заходу «Ярмарок професій» тощо.

Застосування проектної діяльності у вихованні життєвої активності учнів передбачає ряд послідовних, взаємообумовлених етапів:

Перший етап. Етап попередньої підготовки.

Мета: орієнтування учнів на соціальні норми, правила, моральні установки з метою усвідомлення ними соціальної проблеми та формування мотивів соціально та особистісно корисної діяльності. На цьому етапі для вчителя як організатора та координатора проекту ставиться завдання: визначити рівень усвідомлення учнями соціальної проблеми, змісту їхньої життєвої позиції щодо її вирішення та рівень мотивації життєвої активності, наявність життєвого досвіду та участі у попередній проектній діяльності.

Реалізація цього етапу здійснюється завдяки проведенню таких видів

роботи:

- Визначення потреби у розробленні проекту.
- Дослідження та уточнення соціальної сутності визначеної проблеми.
- Обґрунтування актуальності соціальної проблеми.
- Генерування ідей щодо можливих шляхів вирішення соціальної проблеми за власної участі учнів у її вирішенні.
- Аналіз власних потенційних можливостей щодо вирішення означеної соціальної проблеми.
- Обґрунтування доцільності проекту.
- Обрання теми проекту та характеристика його змісту.
- Визначення мети, завдань та змісту проекту.
- Прогнозування результатів виховного впливу та ефективності проектної діяльності учнів.
- Формулювання конкретних завдань з удосконалення виховання життєвої активності учнів.

На цьому етапі важливим є стимулювання інтересу учнів на вирішення соціальної проблеми на основі обговорення її актуальності та пробудження у них моральних почуттів. Як зазначає Н. Клімкіна, в основі виховання життєвої активності лежать моральні та громадянські почуття (почуття відповідальності за долю держави та її майбутнє; гуманність у ставленні до хворих, убогих, інвалідів; почуття обов'язку в дотриманні правових і морально-етичних норм в усіх сферах життєдіяльності людини), які є емоційним фоном, на якому визріває і формується активна життєва позиція та відповідальність особистості [90].

На етапі попередньої підготовки учні залучалися до пошуково-дослідницької діяльності з метою дослідження та уточнення соціальної сутності визначеної проблеми, генерування ідей щодо можливих шляхів її вирішення. Вони вчилися встановлювати логічну послідовність вирішення проблеми, розуміти її складність та виявляли творчий підхід до вирішення цієї проблеми. Також учасники обговорення аналізували усі запропоновані варіанти розв'язання проблеми, їх переваги та недоліки. Наприклад, з метою вирішення проблеми допомоги літнім людям та дітям учасників АТО у межах соціального проекту «Милосердя у нашому серці» учні можуть запропонувати велику кількість заходів, що стосуються добродійної діяльності.

Другий етап. Етап планування проектної діяльності.

Мета: виховання гуманістичної спрямованості особистості школяра, формування комунікативних та організаторських умінь у процесі розробки плану реалізації проекту. На цьому етапі основними діями учасників проектування було:

- Створення творчих груп з вирішення конкретної соціальної проблеми.
- Збір додаткової інформації.
- Осмислення змісту діяльності кожного і колективу в цілому.
- Визначення способів вирішення соціальної проблеми на основі аналізу пропозицій учнів.
- Генерування ідей щодо змісту спільної колективної та індивідуальної життєдіяльності у вирішенні соціальної проблеми.
- Обговорення попереднього плану реалізації проекту.
- Розподіл обов'язків з урахуванням побажань, здібностей, інтересів, індивідуальних можливостей учнів.
- Окреслення обов'язків та визначення завдань для кожного учасника проекту.
- Складання плану заходів із реалізації визначених заходів.
- Складання графіку реалізації проекту.
- Визначення порядку взаємодії учасників проектування.
- Складання бюджету проекту (за потреби).

На початковому етапі планування проектної діяльності вчитель ознайомлює учасників проекту з алгоритмом його проведення. Зокрема, учні розподіляються на мікрогрупи за інтересами, бажаннями і уподобаннями. Таким чином, створюються творчі колективи (групи). Кожна група напрацьовує певний перелік способів вирішення соціальної проблеми на основі аналізу пропозицій кожного з його учасників та осмислення змісту власної і колективної діяльності. Всі учасники проекту залучалися до обговорення попереднього плану його реалізації. Етап планування проектної діяльності передбачає створення паспорту проектної ідеї, характеристики проекту, в яких визначаються: виконавці; цільова група; проблема, на вирішення якої спрямований проект, та її актуальність; мета проекту; технологія реалізації; орієнтовні затрати; очікувані результати.

Під час розподілу обов'язків враховується індивідуальність кожного з учнів, їхні можливості, міра прояву життєвої активності, мотивація суспільно корисної діяльності, оскільки це впливає на рівень їхньої активності.

Третій етап. Етап колективної підготовки.

Мета: виховання відповідального ставлення до діяльності, обов'язків, готовність до соціальної взаємодії, розвиток організаторських та комунікативних умінь.

- Уточнення та конкретизація плану проекту.
- Уточнення графіку заходів.
- Формування групи учнів відповідальних за підготовку заходів.
- Погодження заходів з безпосередніми виконавцями.
- Підготовка учнів до певних заходів (за потреби).

- Перевірка та взаємоперевірка готовності до здійснення проекту.
- Остаточний контроль за підготовкою до проекту.
- Учителі на цьому етапі координують процес підготовки проекту, підтримують та заохочують учнів до спільної діяльності.

Четвертий етап. Реалізація проекту.

Мета: сформувати досвід моральної поведінки і спілкування, уміння та навички командної діяльності, творчий підхід до діяльності й самостійність у розв'язанні соціальних проблем.

- Виконання заходів з реалізації проекту.
- Створення доброзичливої атмосфери творчої співпраці.
- Корекція соціально-творчої діяльності учнів.

Етап реалізації проекту ґрунтується на застосуванні у процесі виховання життєвої учнів діяльнісного підходу, який забезпечував широкі можливості щодо використання на практиці здобутих знань, сформованих умінь (уміння аналізувати інформацію, самостійно приймати рішення, нести відповідальність за власний вибір та вчинки, взаємодіяти у соціальному середовищі та інші), що є важливими показниками життєвої активності школяра.

Учні, які залучаються до різних видів суспільно корисної діяльності у межах реалізації проекту мають змогу діяти самостійно, виявляти ініціативу, імпровізувати за потреби. Разом з тим, робота у колективі сприяє вихованню свідомої дисципліни, відповідальності, почуття обов'язку, відчуття індивідуальної значущості власної діяльності для успіху колективної справи.

П'ятий етап. Заключний етап.

Мета: сприяти вихованню відповідальності за результати своєї діяльності, здатності до самоаналізу, самоконтролю та самооцінки.

- Аналіз та підведення підсумків проектної діяльності.
- Оцінювання результатів проектної діяльності кожного учня.
- Обґрунтування пропозицій щодо змісту нових проектів.

Важливим на цьому етапі є виявлення уважності до результатів проектування, побажань учнів з боку вчителів, створення доброзичливого мікроклімату, що стимулює відверті висловлювання вихованців під час аналізу (самоаналізу) результатів як власної діяльності, так і діяльності інших учасників проекту.

Таким чином, кожен з означених етапів алгоритму здійснення проектної діяльності в позакласній роботі сприяє:

- адаптації учнів до сучасних соціально-економічних умов життя, до усвідомленої участі в різних сферах соціальної практики;
- розвитку творчих здібностей та активності учнів за рахунок створення соціально-педагогічного виховного середовища;

- формуванню світогляду, критичного та творчого мислення школярів;
- формуванню позитивної мотивації соціальної діяльності учнів, що сприяє інтеграції в сучасному соціальному середовищі;
- встановленню сприятливого емоційного клімату, створенню комфортної атмосфери співпраці, відкритості у процесі соціальної взаємодії;
- формуванню здатності до встановлення соціальних контактів з іншими людьми, адекватного сприймання та розуміння партнерів у діалогічному емоційному контакті;
- розвитку самостійності, що визначається можливістю діяти за власним бажанням, самостійно робити вибір тем та ідей проектів і бути відповідальним за результати своєї діяльності;
- створенню атмосфери зацікавленості учнів в одержання реальних результатів своєї діяльності та відчуття корисності від розробленого та впровадженого проекту;
- налагодженню ефективного зворотного зв'язку «вихователь – вихованець».

У той же час, за рахунок різноманітності видів проектної діяльності кожен учень має змогу виявити життєву активність у різних сферах суспільного життя, набути особистого досвіду соціальної діяльності та поведінки на основі попередньо здобутих знань та вмінь, як-то: вміння визначати форми участі у суспільному житті, вміння співпрацювати з іншими людьми та налагоджувати взаємовідносини, комунікативні та організаторські уміння та ін.

Перспективу подальших розвідок у даному напрямі вбачаємо в розробленні методики залучення учнів до розроблення і здійснення різного роду проектів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ассаул В. Метод проектів у виховній роботі // Проектна діяльність у ліцеї: компетентнісний потенціал, теорія і практика: Науково-методичний посібник / За редакцією С. М. Шевцової, І. Г. Єрмакова, О. В. Батечко, В. О. Жадька. – К.: Департамент, 2008. – 520 с.
2. Бабкіна М. І. Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Майя Іванівна Бабкіна; Ін-т пробл. виховання НАПН України. – Київ. – 2009. – 231 с.
3. Выготский Л. С. Проблема возраста / Выготский Л. С. Собр. соч. В 6-ти т. Т.4. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.

5. Данілова А. П. Соціальний проект як засіб формування та розвитку ініціативності учнівської молоді / А. П. Данілова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2013. – Вип. 17(1). – С. 237–246.
6. Джонсон Дж. К. Методы проектирования: [пер. с англ.] / Дж. К. Джонсон. – 2-е изд., доп. – М.: Мир, 1986. – 326 с.
7. Енциклопедія освіти / Академ. пед. наук; гол.ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
8. Килпатрик В. Х. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе / пер. с англ. Е. Н. Янжул. Л., 1925.
9. Лук'янова Л. Технологія організації проектної діяльності / Л. Лук'янова // Імідж сучасного педагога. – 2009. – № 10. – С. 16–21.
10. Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – Вінниця: Планер – 2009. – 542 с.
11. Твердохлєб М. Соціальна активність – шлях до вирішення проблеми виховання особистості ХХІ століття / М. Твердохлєб // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2007. – № 23. – С. 144–152.
12. Уйсїмбаєва М. Проектна діяльність: теоретичні аспекти / М. Уйсїмбаєва // Витоки педагогічної майстерності: зб. наук. праць / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2014. Випуск 13. – С. 263–258.
13. Dewey J. (1916). *Democracy and Education: An introduction to the philosophy of education*. New York, NY: Macmillan.